Universiteit Leiden
The Netherlands

Een kamer gevuld met de mooiste boeken : de bibliotheek van Johannes Thysius (1622-1653)

Mourits, E.V.M.

Citation
Mourits, E. V. M. (2016, December 14). *Een kamer gevuld met de mooiste boeken : de bibliotheek van Johannes Thysius (1622-1653)*. Vantilt, Nijmegen. Retrieved from https://hdl.handle.net/1887/45015

Version:	Not Applicable (or Unknown)
License:	Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden
Downloaded from:	https://hdl.handle.net/1887/45015

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Cover Page

Universiteit Leiden

The handle http://hdl.handle.net/1887/45015 holds various files of this Leiden University dissertation

Author: Mourits, Esther
Title: Een kamer gevuld met de mooiste boeken : de bibliotheek van Johannes Thysius (1622-1653)
Issue Date: 2016-12-14

Een man van de wereld
Reizen of thuisblijven

Grand Tour

De gebruikelijke afronding van de opvoeding van een jonge patriciër was de buitenlandse educatiereis of Grand Tour. Wanneer het zijn doel was in de toekomst een plaats in het stads- of landsbestuur te bekleden, werd van hem verwacht dat hij in staat was zijn omgeving te observeren en zich een eigen oordeel te vormen. Wat een jongeman ontbrak na jaren in de schoolbanken en collegezalen te hebben doorgebracht, was kennis van de praktijk. Een lange reis naar het buitenland en de confrontatie met zeden en gewoonten van andere landen en volkeren werden beschouwd als de juiste methode om deze tekortkoming teniet te doen.[55] De Grand Tour gold echter niet alleen als een onderdeel van het leerproces. Het was een kostbare aangelegenheid, die lang niet iedereen zich kon veroorloven. Net als zoveel andere aspecten van de opvoeding van patriciërszonen was de Grand Tour een teken van rijkdom en in die zin ook een middel om de sociale status te bevestigen.

Oordelend naar de ervaringen van de reizigers zelf, was de Tour voor de meesten van hen ook een eerste oefening in zelfstandigheid. Thysius begon zijn reis op 25 oktober 1646, ruim een half jaar voor hij meerderjarig werd en van hem verwacht mocht worden dat hij in staat zou zijn zelfstandig beslissingen te nemen en zijn eigen kapitaal te beheren. Eigenlijk zou hij dan in de Nederlanden moeten zijn, om zijn voogden van hun taak te kunnen ontheffen. In vergelijking met zijn tijdgenoten vertrok hij relatief laat, waarschijnlijk omdat hij zijn studie nog niet had afgerond. Aangezien de reiservaringen een aanvulling moesten vormen op de kennis die tijdens de studie was opgedaan, werd het voltooien van de academische opleiding beschouwd als het juiste moment om aan de Grand Tour te beginnen.[56] Thysius kon echter niet veel langer meer wachten.

Het belangrijkste doel van de reis was ook voor Thysius de kennismaking met de culturen van de landen die hij zou bezoeken. Ter voorbereiding nam hij een reeks boeken mee, voornamelijk kleine boekjes in octavo. Die waren gemakkelijk te vervoeren en niet al te kwetsbaar.[57] Daartoe behoorden reisgidsen voor Frankrijk en Italië, een Franse grammatica en een instructie voor het elegante gebruik van de taal, geschiedenisboeken over de te bezoeken landen, en naslagwerkjes voor de rechtenstudie. De reisbibliotheek heeft Thysius tijdens zijn verblijf in Parijs uitgebreid met een aantal vergelijkbare titels in het Frans.[58] Daarnaast kocht hij ook nog een serie boeken voor de bibliotheek thuis, waaronder de verzamelde werken van de klassieke filosoof Plutarchus en die van de Franse toneelschrijver Pierre Corneille. Bovendien kocht Thysius van een zekere heer Jacob Alefsen 'pour luy decharger de son bagage' een hele kist vol boeken: onder meer de werken van Calvijn in het Frans in acht zware foliobanden, de geschiedenis van Italië door Guicciardini en een werk over de Franse oorlogen door Davila. Deze nieuwe aankopen werden alvast per post naar Leiden gestuurd.[59]

Het belang van boeken bij de voorbereiding van een educatiereis was al eens benadrukt door de Leidse hoogleraar Oosterse talen Thomas Erpenius, in zijn traktaat *De peregrinatione gallica*.[60] Hij had ooit een student geadviseerd over de juiste manier waarop een reis door Frankrijk moest worden ondernomen, en dit advies werd in 1631 postuum gepubliceerd. Of Thysius het traktaat kende is niet na te gaan, maar

L'Empereur had bij Erpenius gestudeerd, vlak voordat hij aan zijn eigen Grand Tour begon.[61]

Thysius heeft de adviezen van Erpenius in grote lijnen opgevolgd. Hij verkoos de *Methodus gallica* van zijn eigen spraakmeester Parival boven de *Grammatica* van Carolus Maupasius die door Erpenius werd aangeraden, maar de *Gemmulae linguarum* van Philippus Garnerius en de gedichten van Du Bartas bezat hij wel.[62] Erpenius noemde de *Secretaire des secretaires* van Jean Puget de la Serre uit 1610 voor het leren schrijven van brieven in het Frans, Thysius gebruikte daarvoor een recenter werkje van dezelfde auteur met de titel *Secretaire à la mode*.[63] Voor een kennismaking met het land van bestemming adviseerde Erpenius de *Cosmographia* van Paullus Merula, en de reisgids van Jocodus Sincerus met de titel *Itinerarium Galliae*.[64] Beide boeken zou Thysius pas veel later aanschaffen; voor deze reis koos hij de gids *l'Ulysse francois* van Abraham Gölnitz.[65] De lijst van Erpenius is nog langer, maar het volstaat om hier te zeggen dat Thysius alle typen publicaties die worden genoemd mee op reis nam, of in zijn bezit had, maar de voorkeur gaf aan titels die nog niet waren verschenen toen Erpenius zijn traktaat opstelde.

Van de reizigers werd echter verwacht dat zij hun kennis niet in de eerste plaats met behulp van boeken zouden opdoen, maar vooral door gesprekken met de inwoners, bij voorkeur geleerden. Juist daarvoor kon een bezoek aan het land zelf zinvol zijn. Om ontvangen te worden door deze mensen was het noodzakelijk introductiebrieven te kunnen tonen. Thysius kon zijn verzoek om dergelijke brieven richten tot bekenden van zijn oom Constantijn L'Empereur, onder wie diens goede vriend en vooraanstaand lid van de Republiek der Letteren Claude Saumaise (Salmasius).[66]

Hoewel ook voor Thysius de studie aan buitenlandse universiteiten niet het oogmerk van de reis was, werd hij door Constantijn L'Empereur wel indirect aangespoord om zich onderweg met de studie bezig te houden.[67] De introductiebrieven van Saumaise die hem toegang boden tot de huizen van geleerden waren daartoe de eerste aanzet. Daarnaast stelde L'Empereur de Duitse student Job Ludolf aan als reisgezel van Thysius.[68] Het was niet ongebruikelijk om een mentor mee op reis te sturen, als docent of om de minderjarige reiziger te behoeden voor onbetamelijk gedrag, maar Job Ludolf was twee jaar jonger dan Thysius. Hij had tijdens zijn studie rechten in Erfurt een bijzondere belangstelling voor de Oosterse talen ontwikkeld. In 1645 was hij naar Leiden gekomen om zijn talenstudies voort te zetten bij de hoogleraren Constantijn L'Empereur en Jacob Golius.[69] L'Empereur, die in deze periode overtuigd was geraakt van het talent van Ludolf, bood hem de mogelijkheid om een reis te maken die hij zelf niet kon bekostigen. Hij zou niet alleen een aantal Europese landen bezoeken, maar aldaar kennis kunnen maken met geleerden die hem in zijn studie en latere carrière van dienst zouden kunnen zijn. Anderzijds was L'Empereur ongetwijfeld van mening dat de wetenschappelijke belangstelling van Ludolf een positieve invloed zou hebben op Thysius tijdens de lange periode die hij in diens gezelschap zou doorbrengen.

De overeenkomst bracht voor beiden voordelen met zich mee, maar desondanks waren de verschillende uitgangspunten waarmee ze aan de reis begonnen meer dan eens aanleiding tot conflict. Thysius betaalde alle onkosten van Ludolf, en verwachtte dat hij zich aan zijn wensen zou aanpassen. Ludolf was daar niet altijd toe bereid, aangezien hij niet alle taken waarmee hij werd belast tot zijn verplichtingen als reisgezel wilde rekenen. Thysius schreef L'Empereur over hun meningsverschillen, maar kreeg als antwoord alleen het advies om de ruzie bij te leggen. Veel meer kon L'Empereur niet doen, de tijd die verstreek voordat een brief op de plaats van bestemming aankwam, was zo lang dat hij niet in staat zou zijn geweest om een conflict te sussen.

▸ Portret van Job Ludolf, uitgegeven door prentmaker Pieter Schenk (I)

IOBVS LVDOLFVS Sac. cæs. maiest. nec non seren. Saxoniæ duc. Consiliarius.

Vultum BOCHARTI sculptum qui vidit in ære,
Hoc illi positum noverit elogium:
Quic quid Arabs, Phoenix, Grajus docuitq Latinus,
Inclusum vasto pectore solus habet.

At non sufficiunt magno hæc adscripta LUDOLFO,
Laus illi major famaq major erit.
SCALIGERI genium referunt tua scripta, LUDOLFE!
Tu posthac Orbi SCALIGER ALTER eris.

W. E. Tenzel.

Pet: Schenk fec: et exc: Amstelod: cum Privil: Ord: Holl. et West Frisiæ.

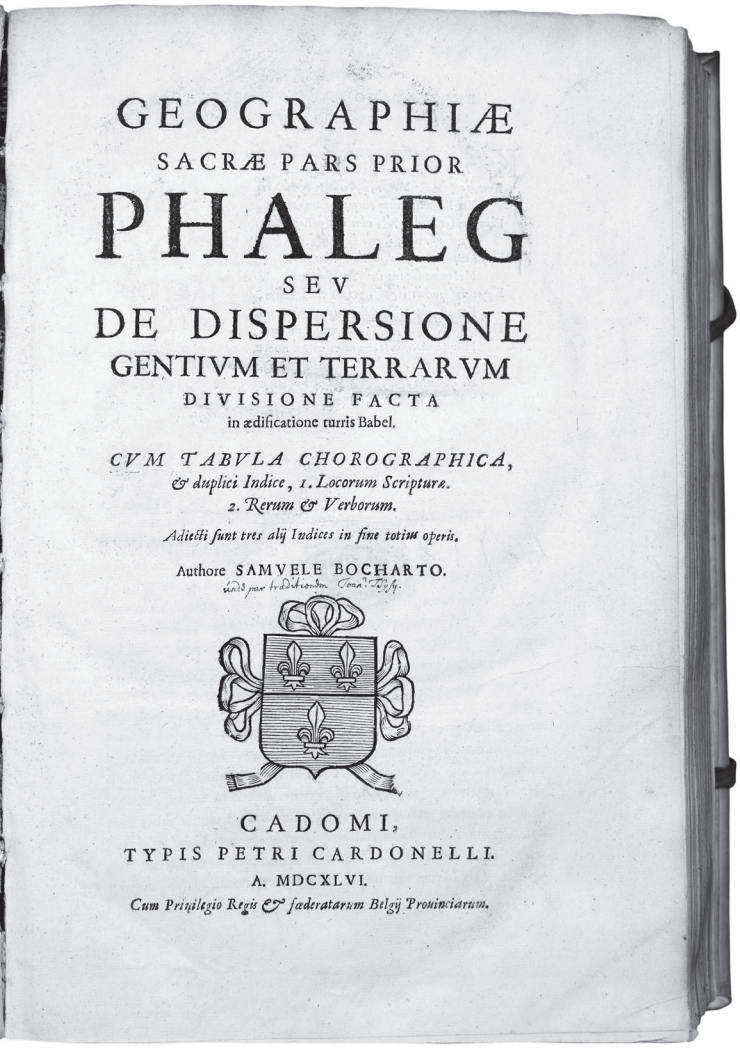

GEOGRAPHIÆ
SACRÆ PARS PRIOR
PHALEG
SEV
DE DISPERSIONE
GENTIVM ET TERRARVM
DIVISIONE FACTA
in ædificatione turris Babel.

CVM TABVLA CHOROGRAPHICA,
& duplici Indice, 1. Locorum Scripturæ.
2. Rerum & Verborum.

Adiecti sunt tres alij Indices in fine totius operis.

Authore SAMVELE BOCHARTO.

CADOMI,
TYPIS PETRI CARDONELLI.
A. MDCXLVI.
Cum Priuilegio Regis & fœderatarum Belgij Prouinciarum.

Titelpagina van *Geographiae sacrae* van Samuel Bochart, 1646

Thysius nam tijdens zijn reis niet veel tijd om te schrijven, tenzij hij geld nodig had. De meeste brieven zijn verzoeken om geld te sturen. Verder bracht hij de groeten over aan zijn familie en verontschuldigde hij zich uitgebreid dat hij zo weinig van zich liet horen:

> [...] n'ont pas esté conformes a l'obligation dont je vous suis redevable, ny au respect que je dois a vos merites quoy que ce n'aye esté, ny par defaut naturel, ny par negligence, mais par les affaires dont je me suis trouvé embarasse par la continuelle presse de nostre voyage.[70]

Meer informatie over het verloop van zijn reis is te vinden in het reisverslag dat Thysius heeft bijgehouden.[71] Daarin is te lezen dat hij op 25 oktober 1646 in het gezelschap van Ludolf uit Leiden vertrok en over zee naar Frankrijk reisde. Via Rouen bereikten zij Caen, de woonplaats van Samuel Bochart, een geleerde voor wie Thysius van Saumaise een introductiebrief had ontvangen. De kennismaking was het begin van een vijf maanden durend verblijf in Caen. Bochart was een filoloog en theoloog, die de belangstelling van Ludolf voor de studie van de Oosterse talen deelde. Ludolf kon zijn studie van het Hebreeuws bij hem voortzetten, terwijl hij Bochart bekend maakte met de grondbeginselen van het Ethiopisch. De verstandhouding met Bochart werd na verloop van tijd zo goed, dat Thysius en Ludolf de laatste twee maanden in zijn huis aan de Rue St. Jean mochten logeren.

Er is geen reden te veronderstellen dat ook Thysius zich met de studie van Oosterse talen bezighield. Voor de meeste reizigers was het eerste doel van hun bezoek aan Frankrijk het goed leren beheersen van de Franse taal.[72] Thysius had voor dit doel het boekje *Grammatica gallica* van zijn spraakmeester Parival meegenomen, waarvan hij zich later nogmaals een exemplaar liet toezenden.[73] Dat hij het ook heeft gebruikt, blijkt uit het feit dat hij vanaf het verblijf in Caen bij het schrijven van zijn verslag en correspondentie het Nederlands voor het Frans

heeft verruild. In zijn reisverslag staat niets over zijn bezigheden gedurende deze vijf maanden. In de brief waarin hij Saumaise bedankt voor de introductie bij Bochart schreef Thysius slechts:

> les effects et les fruicts de vostre recommendation se sont bien monstré car Mons. Bochart m'a assisté au commencement de son conseil par tout [...], j'ay eu l'honneur d'entendre tous les jours un homme d'une si profonde erudition comme la sienne et de converser familierement avec luy.[74]

De ongedwongen conversatie met Samuel Bochart heeft Thysius nog geruime tijd na zijn vertrek uit Caen in stand gehouden in een briefwisseling. De toon van de brieven is vriendschappelijk, maar hier zijn geen aanwijzingen te vinden voor een gedeelde wetenschappelijke interesse.[75] Toch moet die er tot op zekere hoogte wel geweest zijn, want tijdens zijn verblijf in Caen kreeg Thysius van Bochart een exemplaar van zijn boek *Geographiae sacrae* cadeau.[76]

De reis werd voortgezet in de richting van Parijs, waar Thysius en Ludolf op 19 april arriveerden. Ze bleven daar gedurende een maand en maakten vanuit de stad een groot aantal tochten in de omgeving. In zijn journaal heeft Thysius daarvan uitgebreid verslag gedaan. Zijn beschrijvingen van de plaatsen en bezienswaardigheden die werden bezocht en de afgelegde afstanden zijn zeer gedetailleerd, maar het lijkt alsof hij bijna uitsluitend belangstelling had voor het landschap en de architectuur. Over de mensen die hij onderweg ontmoette of de gesprekken die hij heeft gevoerd is niets terug te vinden, maar uit zijn brief aan Saumaise blijkt dat het hem niet aan gezelschap heeft ontbroken. Thysius bedankt hem daarin voor zijn introductiebrief aan de geleerde Claude Sarrau (Sarravius), door wie hij met Ludolf werd rondgeleid in de bibliotheek van de Sorbonne, en werd geïntroduceerd tot 'quelques autres maisons de consequence'. Bovendien laat hij Saumaise weten dat hij van Bochart introductiebrieven had gekregen voor vrienden van hem die elders in Frankrijk woonden.[77]

De informatie uit het reisverslag en de schaarse brieven is uiterst summier. De plaatsen die Thysius bezocht, de mensen die hij ontmoette en de gesprekken die hij voerde: het kan allemaal van grote invloed zijn geweest op de keuzes die hij later heeft gemaakt, maar een direct verband is niet aantoonbaar. Het staat vast dat de introductiebrieven van de vrienden van L'Empereur Thysius en Ludolf toegang gaven tot de huizen van geleerden, en dat zij bibliotheken bezochten en universiteiten. Bovendien staat vast dat Thysius in Leiden voor vertrek een collectie van ruim driehonderd boeken bezat, en al onderweg in Frankrijk begon met de uitbreiding daarvan. De aanschaf van de eerste driehonderd boeken was nog niet de verantwoordelijkheid van Thysius zelf, maar die van zijn voogden. Waarschijnlijk deden zij dat met de intentie zijn studieresultaten of carrièremogelijkheden positief te beïnvloeden. Tijdens de reis door Frankrijk zijn de eerste tekenen te zien die erop wijzen dat Thysius heeft besloten hun voorbeeld te volgen. Dat Thysius nergens in zijn brieven of reisverslag hieromtrent enige aanwijzing geeft, is niet verrassend. In een dergelijk reisverslag is geen plaats voor persoonlijke notities. Het is de schriftelijke weerslag van een educatiereis, met een beschrijving van wat de reiziger onderweg heeft gezien en geleerd. Het was bedoeld om later nog eens na te lezen, maar in de praktijk was het ook een middel om ouders en opvoeders bij thuiskomst te kunnen laten zien dat de reis succesvol was verlopen.[78]

Aan een ander schriftelijk bewijs van het succes van de reis werd eveneens waarde gehecht. Een groot aantal van de reizigers liet zich inschrijven in de registers van de Franse universiteiten, vaak met het doel een academisch examen af te leggen.[79] Thysius vormde daarop geen uitzondering. Na een verblijf van een maand in Parijs verliet hij de stad om in de zomermaanden langs de Loire naar Nantes te reizen. Twee dagen brachten Thysius en Ludolf door in Angers. Aan de universiteit van deze stad behaalde Thysius op 23 augustus 1647 zijn licentiaat in de rechten.[80] Hij moet zich al elders op dit examen hebben voorbereid, thuis in Leiden of onderweg, want zijn ver-

blijf in Angers was daarvoor te kort. De reden om dit te doen lag voor de meeste studenten waarschijnlijk in het prestige van een titel die verkregen was aan een buitenlandse universiteit, als getuigschrift van een geslaagde educatiereis. Het diploma was daardoor minstens zo zeer een kenmerk van een sociale status als een bewijs van een succesvol afgeronde studie.[81] Dat realiseerde Thysius zich ook, want hij nam geen genoegen met dit diploma als afsluiting van zijn academische opleiding. De waarde van een licentiaat van de universiteit van Angers was in principe gelijk aan dat van een doctoraat in Leiden, maar desondanks heeft Thysius zijn studie aan de universiteit van Leiden na zijn terugkeer uit Frankrijk voortgezet en alsnog afgerond met een promotie.[82]

Na hun verblijf in Angers reisden Thysius en Ludolf via Nantes naar het zuiden van Frankrijk. Al voor zijn vertrek uit Leiden is Thysius van plan geweest om in zijn Grand Tour ook een bezoek aan Italië op te nemen. In juli begon hij met de voorbereidingen: hij ging op zoek naar geschikt reisgezelschap, en schreef oom L'Empereur met het verzoek om hem aan introductiebrieven te helpen.[83] Een maand later liet hij een neef in Holland weten:

> je m'en vay entreprendre mon voyage avec la resolution de la poursuivre jusques en Italie, afin de ne priver pas mes yeux du contentement, dont le recit a desja charmé mes oreilles et ce me sera la plus grande satisfaction du monde.[84]

Nadat Thysius en Ludolf op 17 oktober waren gearriveerd in Nîmes werd Thysius ziek.[85] Hun vertrek naar de havenstad Marseille moest meer dan een week worden uitgesteld, en het duurde nog langer voordat Thysius voldoende was hersteld om de reis naar Genua te kunnen maken. Vanwege de naderende winter, die de omstandigheden van een zeereis nog zou verslechteren, en de problemen met zijn gezondheid, besloot Thysius uiteindelijk om van het voorgenomen bezoek aan Italië af te zien.[86] Het is Samuel Bochart die in zijn brief met een paar relativerende woorden het gemis van Thysius wat probeerde te verzachten: 'pour n'avoir point veu d'Italie vous n'en serez pas moins honest homme'.[87]

Als gevolg van het oponthoud was het noodzakelijk nieuwe regelingen te treffen voor het verdere verloop van de tour. Reizen tijdens de wintermaanden was bijzonder ongemakkelijk en daarom was het Thysius' doel om binnen anderhalve maand weer terug te keren naar Parijs. Vanuit Marseille schreef hij opnieuw een verzoek aan Claude Saumaise om introductiebrieven voor inwoners van die stad. Hij zond de brief naar L'Empereur en verzocht hem deze op gepaste wijze te adresseren en door te sturen.[88] Dezelfde dag vertrok hij met Ludolf in de richting van Lyon. Vanuit die plaats brachten zij eind november een kort bezoek aan Genève, om daarna zonder veel oponthoud door te reizen naar Parijs. De aankomst memoreerde hij in zijn reisverslag met de opmerking: 'parfaict sans aucune rencontre avec la grace de Dieu le grand tour de France le 9 de Decembre l'an 1647'.[89]

Thysius heeft in zijn reisverslag maar enkele woorden gewijd aan het vier maanden durende verblijf in Parijs. Slechts één belangrijke gebeurtenis uit die periode heeft hij uitgebreid beschreven: zijn bezoek op 17 januari 1648 aan de bibliotheek van kardinaal Mazarin, in het gezelschap van 'Monsieur Elsevier'.[90] Uit het verslag blijkt zijn interesse voor de architectuur van het gebouw en voor de verzamelingen kunst en naturalia en hij noteerde bovendien dat bezoekers de mogelijkheid werd geboden om er te studeren. Verder besteedde hij nog enige aandacht aan de boeken over fortificatie en een bijzonder Ovidius-manuscript.[91] Hoewel het niet blijkt uit het reisverslag, nam Thysius wel degelijk deel aan het intellectuele leven in de stad. In januari kreeg hij van Saumaise een aantal introductiebrieven toegestuurd, aangevuld met adviezen over de plaatsen waar hij 'gens de la robe et de la Cour' kon ontmoeten en over de bijeenkomsten waaraan hij zou kunnen deelnemen. Deze brief werd door Thysius met uitgebreide bewijzen van dankbaarheid beantwoord, maar dit keer helaas zonder erbij te vermelden wat hij met alle adviezen had gedaan.[92]

Thysius kon niet veel langer in Frankrijk blijven. In juni 1647 was hij meerderjarig geworden en dat betekende dat hij zijn familie niet meer kon belasten met het beheer van zijn omvangrijke kapitaal. In een brief aan zijn neef François, die de verantwoordelijkheid droeg over de erfenis van Thysius' moeder en grootmoeder, beloofde hij dat hij zich na zijn terugkeer zelf aan deze taak zou gaan wijden. Hij voegde daaraan toe nog niet te weten wanneer dat precies zou zijn, aangezien het hem ontbrak aan 'grand envie pour les chambres a la Haye'.[93] Op dat moment was hij blijkbaar van plan in Den Haag te gaan wonen, waarschijnlijk om zich als advocaat bij het Hof van Holland te laten registreren en aan het werk te gaan als jurist of anderszins.[94] Maar hij had er nog niet veel zin in.

Thysius was al langer van plan geweest het gemis van een reis door Italië te compenseren met een bezoek aan Engeland. Ondanks dat hem dit werd ontraden door François vertrok hij op 8 april 1648 met de diligence uit Parijs en arriveerde hij een week later in Calais.[95] Van daaruit maakte hij de oversteek naar Engeland, nog altijd in het gezelschap van Job Ludolf. De reis door Engeland duurde nog geen maand, en in die periode bezocht hij Londen en Oxford. Naast de gebruikelijke toer langs de belangrijkste bezienswaardigheden bracht hij een kort bezoek aan de universiteit van Oxford en de Bodleian Library. In zijn reisverslag heeft hij enkel geschreven over de schoonheid van het gebouw en de inscriptie die was aangebracht om de stichter Thomas Bodley te herdenken.[96] Kort daarna ondernam hij de terugtocht naar Leiden. Hetzelfde schip waarmee hij anderhalf jaar eerder de tocht naar Frankrijk had gemaakt bracht hem weer terug naar Holland.[97] Daar arriveerde hij op 1 mei, 'ou j'ay trouvé les amis en bonne santé, et Dieu soit loué qui m'a garde avec eux et prié de le continuer longtemps a nostre salut'.[98]

Terug in Leiden

Alle aansporingen van zijn neef François ten spijt om de verantwoordelijkheid voor zijn eigen zaken op zich te nemen, was Thysius kort na zijn aankomst in Leiden van plan opnieuw een reis te ondernemen. Deze keer wilde hij naar de Zuidelijke Nederlanden, een gebied dat pas sinds korte tijd weer zonder problemen toegankelijk was 'puisque nous sommes en paix avec l'Espagnol', zo schreef hij Samuel Bochart.[99] De reis moest ongeveer twee maanden gaan duren: 'eerst naer Spae, en lichtelijck tot Ceulen en so int wederomkomen over Leuven, Brussel en Antwerpen en tuijs te komen t'welck ick geschickt heb op 1 Aug. om dan int hertie van Brabant te sullen sijn'.[100] Op 21 juni vertrok Thysius uit Leiden. Niet lang na aankomst in Spa bereikte hem echter het bericht dat Constantijn L'Empereur op 1 juli 1648 was overleden, waardoor de reis voortijdig moest worden afgebroken.

De dood van Constantijn L'Empereur was voor Johannes Thysius een bijzonder ingrijpende gebeurtenis. Niet alleen omdat hij zijn oom en mentor kwijtraakte, maar ook om meer praktische redenen was dit een keerpunt in zijn leven. L'Empereur had tot dan toe als voogd van Thysius de belangrijkste beslissingen voor hem genomen. In de eerste plaats over zijn opvoeding en opleiding, maar ook over het beheer van een gedeelte van zijn erfenis, zijn bestedingen en zijn verblijfplaats. Hij moest nu zijn zaken zelf gaan regelen.

Thysius koos ervoor op de Papengracht in het huis van zijn tante, de weduwe van L'Empereur, te blijven wonen en op 27 augustus 1648 schreef hij zich opnieuw in aan de universiteit van Leiden, nog steeds als student rechten.[101] Waarschijnlijk was dit voor hem meer een formaliteit, een middel om de voorrechten van een student te kunnen blijven genieten, dan het begin van een nieuwe studieperiode. In zijn correspondentie ontbreekt iedere verwijzing naar de studie. Maar het kan ook een indicatie zijn dat hij het contact met de universitaire kringen wilde behouden. Tot dan toe had hij bij een hoogleraar in huis gewoond, die geregeld geleerden over de vloer kreeg en van wiens netwerk hij kon profiteren. Na het overlijden van L'Empereur werd hij verantwoordelijk voor het instandhouden van zijn eigen net-

werk. Na zijn terugkeer uit Frankrijk ging hij zich bovendien serieus bezighouden met het verzamelen van boeken, nu hij dankzij het bereiken van de meerderjarige leeftijd ook zelfstandig over de nodige financiële middelen kon beschikken. Voor het opbouwen van een verzameling boeken was kennis nodig over alle gebieden van de wetenschap en over het verschijnen van nieuwe publicaties. Het onderhouden van een netwerk in de universitaire wereld was daarvoor een vereiste.[102] Verondersteld mag worden dat Thysius onder anderen contact onderhield met geleerden in Leiden die hij mede dankzij L'Empereur had leren kennen.

Daarnaast was er de mogelijkheid tot corresponderen met geleerden buiten Leiden.[103] Na de schriftelijke verzoeken aan de hoogleraren Claude Saumaise, David Stuart en Friedrich Spanheim om introductiebrieven die hij nodig had voor zijn Grand Tour, heeft hij nooit meer met een van hen gecorrespondeerd – wat ook niet nodig was als zij toch in Leiden zaten. Het contact met Samuel Bochart is de enige uitzondering, maar Thysius' brieven aan hem bestaan uit weinig meer dan verzekeringen van blijvende vriendschap. De enige geleerde met wie Thysius met een zekere regelmaat brieven heeft uitgewisseld is zijn vriend en voormalig reisgezel Job Ludolf.[104] Deze correspondentie was echter niet in de eerste plaats gebaseerd op een wederzijdse wetenschappelijke interesse.[105] Ludolf heeft binnen de internationale geleerdenwereld naam gemaakt als kenner van het Amhaars, een Ethiopische taal, terwijl Thysius boeken is gaan verzamelen zonder zich in een bepaald vakgebied te specialiseren. Hoewel er in de brieven geen wetenschappelijke kennis werd uitgewisseld, zijn ze als bron interessant omdat daaruit blijkt hoe de levenswijze van Thysius afwijkt van die van zijn geleerde tijdgenoten. De brieven laten zien hoe Thysius min of meer vanaf de zijlijn kennisnam van de gebeurtenissen in de Republiek der Letteren waar Ludolf tijdens zijn reizen door Europa middenin stond.

Job Ludolf

De briefwisseling begon toen Ludolf in september 1648 Leiden verliet voor een bezoek aan Utrecht. Daar werd hij door de hoogleraar theologie Gisbertus Voetius voorgesteld aan Anna Maria van Schurman. Zij was een geleerde vrouw, die net als Ludolf Oosterse talen bestudeerde. De dag na zijn ontmoeting met haar schreef hij zijn eerste brief aan Thysius met een verslag van zijn ervaringen.[106] Ook Thysius kende haar reputatie: 'Je suis rejoui que le dessein de vostre voyage aye si bien reussi et que vous soyez receu d'abord d'une damoiselle, qui par ses hautes qualités ravit tout le monde'.[107] Thysius zag geen kans Ludolf bij zijn bezoek aan Utrecht te vergezellen. Zijn nieuwe verantwoordelijkheden brachten allerlei verplichtingen met zich mee die zijn aanwezigheid in Leiden vereisten. Toen Ludolf vroeg of hij naar Utrecht wilde komen, omdat hij daar door een plotselinge ziekte langer moest blijven, antwoordde Thysius dat hij werd opgehouden 'par des petites intrigues qui se sont entremis, du principal encore n'y a il rien conclu'.[108]

Ludolf kon niet veel langer in Leiden blijven. Door gebrek aan geld was hij genoodzaakt ergens een betrekking te zoeken om in zijn levensonderhoud te voorzien. Zijn broer George Henry Ludolf was secretaris van de Zweedse gezant Schering Rosenhan in Parijs. Op diens voorspraak kreeg Ludolf een aanstelling als mentor van de kinderen van de gezant. Op 18 november vertrok Ludolf uit Holland. Hij arriveerde na enkele weken in Parijs, waar hij al snel werd opgenomen in de kringen rond het Franse hof. In januari 1649 verzocht Rosenhan hem naar Italië te reizen, om daar in opdracht van koningin Christina van Zweden op zoek te gaan naar een aantal belangrijke historische documenten. In zijn brieven aan Thysius schreef Ludolf echter niets over de

Brief van Job Ludolf aan Johannes Thysius, 3 april 1649

3 Sept 1649

Monsieur.

Je vous donne bien de la peine en vous escrivant tant de lettres, qui ne valent pas peut estre le lire ny le respondre mais possible je n'en escris pas assez, et il se peut faire que les troubles de Paris en destournant mes lettres vous font accuser mon silence, et detester mon incivilité. J'en conte desja trois ou quatre, dont les unes vous adviseront de mon voyage d'Italie avec offre de mes services, les autres vous en apprendront le succez. Celles de Gennes vous depeignoient les delices innocents de ce Paradis terrestre, savoir ce qui concerne le goust, l'oreille et la veüe; celle-cy vous enseignera les ceremonies les plus rares de toute l'année, entre autres bonheurs de mon heureux voyage, je puis conter celuy d'avoir veu le Pape le lendemain de mon arrivée, dimanche des Palmes. J'ay veu comme il a beni les Palmes de l'Empereur et du Roy de France, comme il en a donné aux Cardinaux, Prelats, et a ses domestiques, les premiers luy baisoient la main, les seconds les genoux et les derniers les pieds. Mardy passé je vis sa cavalcate comme il passoit de mont Cavalle au Vatican accompagné de plusieurs carrosses et grande suite; Tous les soirs de la semaine sainte les pauvres ont esté traitté et servi par les Cardinaux, Jeudy sainct le Pape a lava les pieds a treize Pelerins qu'il servist a table aussi tost apres, le traittement en estoit tres magnifique et digne d'un Roy, les statues de sucre, les grands pastez de poissons ne me causoient point d'admiration, mais les fruicts qu'on avoit fait venir par force me remplissoient d'estonnement comme les melons, raisins, pois verts fraichement cueillis. En fin il est impossible de vous exprimer la magnificence et splendeur dont ils se servent en toutes leurs ceremonies, d'abord je n'avois pas envie de les voir craignant d'en devoir faire aussi, mais par l'addresse de mon Suisse, j'ay veu tout sans estre obligé d'en faire. Hier au soir on vid les processions de ceux qui se battoient et foüettoient au dos nud jusques au sang. Mais tout cela ne m'a point donné tant de contentement comme de commencer a parler Abyssin avec quatre Ethiopiens qui sont en cette ville. Je vous devrois parler a cet heure des Palais des fontaines, des jardins, mais je crains que le Papier ne me manque, il suffit de vous dire qu'a seul Rome il y en a plus qu'a l'autre moitié du monde. Et je me pourrois bien contenter de ce que je voy en cette ville neantmoins si je trouve bonne compagnie, je passeray a Naples la semaine qui vient. Je n'ay encore rien dit de la Signora Olympia belle soeur du Pape mais puis que c'est une matiere pour des filles, je l'ay escrite a Mlle vostre cousine, qui vous l'expliquera. Pour ce qui est des voyages en Italie, il n'y a point de danger par les chemins quand on est en bonne compagnie, mais tout est extremement cher, et l'on fait mauvaise chere pour beaucoup d'argent. Le sejour de Rome n'est point dangereux pour un homme de ma sorte, il faut pourtant savoir se gouverner. Il y a bien de choses a acheter icy pour vous, au cas que j'aye commodité de les envoyer [illegible] je ne manqueray pas de le faire pour avoir occasion de vous monstrer que je seray toujours et par tout

Monsieur

De Rome ce 3. d'Octobre
l'an 1649.

Monsieur.
Je vous prie de faire tomber l'enclose entre les mains de vostre cousine, si vous le trouvez a propos, Les tulippes sont icy en pleine fleur.

Vostre tres humble serviteur

L.

reden van zijn reis. Hij toonde zich alleen bijzonder opgetogen nu hij na de eerste mislukte poging toch een kans kreeg om Italië te zien.[109]

In een drietal brieven heeft Ludolf uitgebreid beschreven hoe zijn reis door Italië is verlopen, welke steden hij bezocht en welke prachtige dingen hij onderweg heeft gezien. Voor Ludolf had de wetenschap de grootste aantrekkingskracht: 'j'ay mis beaucoup de temps en visitant les antiquitez, mais sur toutes choses les belles bibliotheques, la quantité des gens savans, les livres les plus rares m'ont charmé'.[110] Het hoogtepunt was voor hem de ontmoeting met vier Ethiopische geestelijken in Rome, met wie hij uitgebreid van gedachten kon wisselen over Ethiopië en het Amhaars. Het kostte veel tijd voordat de brieven Thysius bereikten. Daardoor schreef hij pas in april naar Ludolf met enige verbazing te hebben kennisgenomen van diens onderneming. Thysius schreef zelf niets over de zaken die hem bezighielden in Leiden. Hij ging alleen in op het aanbod van Ludolf om gebruik te maken van zijn diensten, en verzocht hem in Rome een aantal boeken aan te schaffen en zo mogelijk ook enkele antieke munten. Die brief kreeg Ludolf pas maanden na zijn terugkeer in Parijs onder ogen. Dat Ludolf de brief nog niet had ontvangen, was voor Thysius uiteindelijk geen probleem: 'La perte de la lettre que je vous ay envoyé [...] n'est pas de consequence. [...] J'avois aussi fait mention de quelques livres d'antiquites, et de medailles, [...] pour cela je ne m'en soucie pas, et pour les livres ils s'offrent presque touts icy'.[111] Thysius had blijkbaar geen buitenlandse reis nodig om in zijn behoefte aan boeken te voorzien.

Een enkele keer is uit een brief aan Ludolf op te maken dat Thysius contact onderhield met de geleerden in zijn omgeving. Hij liet zich door de filoloog en verzamelaar Nicolaas Heinsius adviseren over het verzamelen van antieke munten, zo blijkt uit het bovengenoemde bericht dat hij naar Rome had gestuurd. In september 1649 kon Thysius Heinsius een brief meegeven, omdat die naar Zweden afreisde om daar net als Ludolf aanwezig te zijn bij de kroning van Christina van Zweden. Het zou de belangrijkste gebeurtenis van het jaar worden, 'qui se fera avec grande magnificence', zoals Ludolf aan Thysius schreef.[112] De toestroom van buitenlandse gasten was enorm, niet alleen van hooggeplaatste edellieden en geestelijken, maar ook van geleerden. Heinsius verbaasde zich er dan ook over dat Thysius achterbleef in Leiden.[113]

Ludolf was er lange tijd niet zeker van dat hij de Zweedse gezant naar Stockholm kon vergezellen, omdat het in eerste instantie de bedoeling was dat hij zijn broer George Henry gedurende diens afwezigheid in Parijs zou vervangen. Ludolf ging uiteindelijk toch mee naar Zweden, maar er was niet voldoende tijd om onderweg een bezoek aan Leiden te kunnen brengen. Hij probeerde dit goed te maken door bijna maandelijks een lange brief aan Thysius te sturen. Hij schreef over de reis, het land, en de mensen die hij had ontmoet, en over de komedies en balletten die werden opgevoerd tot vermaak van de buitenlandse gasten. De kroning, die in oktober had moeten plaatsvinden, was inmiddels uitgesteld tot het volgende voorjaar. Thysius moet het in die periode bijzonder druk hebben gehad met andere zaken, want hij verwaarloosde zijn correspondentie. Pas in februari 1650 schreef hij een brief terug, en omdat die er drie maanden over deed om de plaats van bestemming te bereiken, groeide de onrust van Ludolf over het gebrek aan nieuws. Een half jaar lang hoorde Ludolf niets van Thysius, en hoewel hij zijn irritatie daarover steeds slechter kon verbergen, bleef hij toch schrijven. In een tweede brief naar Zweden, opnieuw maanden later, bood Thysius zijn verontschuldigingen aan: 'Si je me voulez deffendre contre la negligence, que j'ay usé de n'avoir pas tousjours respondu a vos lettres, je ne scauroit qu'avec honte, neantmoins en recognoissant ma faute'.[114] Het was voor hem onmogelijk de reis naar Zweden te maken, omdat niet nader omschreven 'zaken' hem nog altijd bezighielden. Daarnaast werd dat voorjaar de ene boekenveiling na de andere gehouden die hij niet wilde missen, zo schreef hij, 'a cause du soin que j'ay d'amasser une belle bibliotheque'.[115]

Dat laatste was voor Ludolf voldoende reden om

de nalatigheid van Thysius te vergeven. Maar hij was vooral verheugd over het vooruitzicht zijn vriend in de nabije toekomst weer te zullen ontmoeten. Ludolf had hem geschreven van plan te zijn na afloop van de kroning in Zweden een reis door de Palts te maken, en Thysius antwoordde dat hij hem daarbij zou vergezellen zodra de afronding van zijn zaken in Leiden hem daartoe de kans gaf. Ludolf had echter nog een reden om Thysius te adviseren Holland te verlaten. Hij had gehoord dat er in de Republiek een gevaarlijke situatie dreigde te ontstaan, nadat een aantal Hollandse steden zonder instemming van de Staten Generaal was begonnen met het ontbinden van troepen die na de Vrede van Munster niet meer noodzakelijk werden geacht. Ludolf vreesde dat het optreden van de Staten Generaal tegen deze beslissing zou kunnen leiden tot een langdurig gewapend conflict. Hij kende de gevaren aangezien hij tijdens de Dertigjarige Oorlog in Duitsland was opgegroeid, en oordeelde dat 'une personne qui n'est pas engagé en charge publique, et qui n'a point d'autres attachements plus particuliers se peut fort bien retirer, quand les troubles commencent'.[116] In zijn volgende brief herhaalde hij zijn advies, maar Thysius kon hem in augustus antwoorden dat het conflict inmiddels was beëindigd en de rust hersteld.

In oktober 1650 vond uiteindelijk de kroning van Christina van Zweden plaats, waarover Ludolf een uitgebreid verslag aan Thysius schreef.[117] Enkele maanden later begon hij aan een reis naar Duitsland, waar hij voor het eerst sinds jaren een bezoek wilde brengen aan zijn familie in Erfurt. Thysius kreeg het verzoek de koffer met boeken en andere eigendommen die Ludolf in Leiden had achtergelaten naar Duitsland te sturen. Ook deze keer verstreken er vele maanden voor Thysius zijn brieven beantwoordde met de belofte het verzoek uit te voeren. Ludolf bleef tijdens het voorjaar en de zomer van 1651 in Erfurt, om zijn familie na de dood van zijn vader te helpen bij het organiseren van het beheer van de familiebezittingen. Desondanks maakte hij al vlak na zijn aankomst aldaar weer plannen om verder door Duitsland te reizen, 'car icy je ne saurois entreprende ou commencer grand chose'.[118] In de herfst ondernam hij deze reis, langs Neurenberg, Augsburg en München, om na de druivenoogst weer naar Erfurt terug te keren. Ludolf bleef telkens vooruitzien naar de reizen die hij nog wilde maken, ondanks zijn eerdere voornemen zich terug te trekken 'au centre de l'Europe qui est Allemagne, et qui a pour centre la ville d'Erfurt, ou je pourray entretenir la correspondance avec tous les savants de l'Europe'.[119]

Uit Leiden ontving hij maar weinig brieven, en naarmate het jaar verstreek, nam zijn hoop om Thysius nog voor de winter in Duitsland te onmoeten steeds verder af. Het ontbrak Thysius weliswaar niet aan goede wil, en hij verzekerde Ludolf opnieuw dat hij de komende zomer naar Duitsland zou komen, maar Ludolf liet hem weten niet lang meer in Erfurt te zullen blijven: 'Je me resoudray peut estre sans grande difficulté a prendre service sous quelque Prince d'Allemagne, pour m'exercer aux matieres civiles et politiques, ou bien entreprendray un voyage en des pais eloignez pour souler en fin ma curiosité'.[120]

Vanaf de tweede helft van 1651 werd de briefwisseling intensiever. Ludolf had interesse getoond voor het nieuws over de politieke situatie in de Republiek en de gespannen verhoudingen met Engeland. Dat was voor Thysius een reden vaker te schrijven, met uitgebreide verslagen van de recente ontwikkelingen. Daarnaast blijkt uit hun brieven dat het voornemen van Thysius om naar Duitsland te gaan niet enkel voortkwam uit de wens zijn vriend terug te zien. In februari 1652 stuurde Ludolf hem informatie over een onderwerp 'dequoy nous avons souvent parlé'.[121] Het was een lijst met gedetailleerde gegevens over een landgoed in de omgeving van Erfurt, dat Thysius wellicht wilde kopen. Aangezien hun laatste gesprek in 1648 had plaatsgevonden, moet Thysius al heel vroeg hebben overwogen Leiden te verlaten en in Duitsland te gaan wonen, om ver weg van zijn familie en vrienden een rustig bestaan op te bouwen als rentenier en grootgrondbezitter. Dat hij deze plannen nog niet had losgelaten, blijkt uit zijn antwoord op de brief van Ludolf, waarin hij hem ver-

zocht te informeren tegen welke voorwaarden hij daar zijn kapitaal kon beleggen.

Zover is het niet gekomen. In de eerste plaats moest Thysius zijn reis uitstellen tot de herfst 'a cause de divers incidents'.[122] Ludolf reageerde teleurgesteld, maar schreef terug dat hij zelf eerst een paar maanden naar Parijs zou gaan. Aan het begin van de herfst van 1652 bevond Thysius zich echter nog altijd in Leiden. In de verontschuldigende brief aan Ludolf noemde hij voor het eerst de reden voor zijn veelvuldig uitgestelde vertrek: hij was verwikkeld in een rechtszaak over geld dat hem ten onrechte niet was uitbetaald.[123] Hij verwachtte spoedig een definitieve uitspraak, maar eind november moest hij toegeven dat het er ook dit jaar niet meer van zou komen, maar: 'vous me verrez infalliblement l'esté que vient'.[124] Ludolf was toen hij dit bericht ontving inmiddels al aan een nieuwe reis door de Palts begonnen. Het was zijn voornemen om in 1653 naar Regensburg te gaan, waar de Rijksdag zou plaatsvinden, 'ou tout l'empire sera assemblé, pour prendre une parfaite cognoissance des affaires qui s'y passent, et de l'estat de l'Allemagne qu'on y va establir'.[125] Hij zocht opnieuw een betrekking aan één van de Europese hoven, bij de hertog van Saksen Gotha, zowel om getuige te kunnen zijn van de politieke ontwikkelingen als om de benodigde steun en erkenning te vinden voor zijn wetenschappelijke ambities.[126] De brief met deze mededelingen is de laatste die bewaard is gebleven van de correspondentie tussen Thysius en Ludolf. Thysius heeft de reis naar Duitsland nooit gemaakt, want toen hij in oktober 1653 overleed was er nog steeds geen definitieve uitspraak gedaan in de rechtszaak.

De briefwisseling met Ludolf neemt in de complete correspondentie van Thysius een aparte plaats in. Het grootste deel van de brieven is gericht aan familieleden of zakenrelaties, die zijn interesse in de wetenschap en het verzamelen van boeken niet deelden. Voor Ludolf gold dat zeker wel, maar bewijzen daarvan in de brieven die Thysius hem schreef zijn schaars. Toen Thysius vernam dat Ludolf in 1652 naar Parijs zou gaan, vroeg hij hem of hij daar een 'Bible Royale' wilde aanschaffen.[127] Thysius had hem al jaren niets meer over zijn bibliotheek geschreven, waardoor Ludolf met goedkeuring constateerde: 'je voy par vostre lettre que vous avez encore de l'affection pour des livres, ce que je loue grandement et souhaitterois fort de vous y pouvoir servir'.[128] Thysius maakte in tegenstelling tot zijn vriend nauwelijks melding van zijn eigen bezigheden. Tot het moment dat hij de politieke situatie in de Republiek tot het onderwerp van zijn brieven maakte, schreef hij bijna uitsluitend reacties op de verhalen van Ludolf.

Het is veelzeggend dat Ludolf al zijn overredingskracht nodig had om Thysius te bewegen hem te blijven schrijven. Uit de openingszinnen van zijn brieven blijkt hoe zijn teleurstelling over het gebrek aan interesse van Thysius groeide:

> vous me deviez encore de la response a deux de mes lettres, je ne veux pas pourtant conter avec vous, vous donnerez ce qu'il vous plaira. Je ne suis pas si chiche ny si pauvre de lettres que je n'en puisse fournir pour une année toute entiere, mesmes sans interest, et quoy que je ne soye point payé de responses.[129]

Ludolf verbleef toen al ruim een jaar in Zweden, en was voor het contact met vrienden en familie afhankelijk van zijn correspondentie. Toen hij twee maanden later nog niets had gehoord, probeerde hij Thysius te laten merken hoezeer diens nalatigheid in strijd was met de etiquette: 'Je suis dans une affliction extreme pour ce que je me voy tout a fait privé de l'honneur de vos lettres. J'entre dans une doute tresimportante, non par seulement pour vostre santé, mais ce qui plus est, pour vostre amitié'.[130] Wanneer hij dan uiteindelijk toch een brief ontving, werd Thysius weer snel vergeven.

De correspondentie met Ludolf is het enige bewijs van een langdurig schriftelijk contact tussen Thysius en een geleerde tijdgenoot. Thysius bewaarde zijn correspondentie zorgvuldig, dus de kans is klein dat een groot aantal brieven om welke reden

dan ook verloren is gegaan. Als die brieven ooit zouden zijn geschreven, zou hier en daar in een archief een origineel bewaard moeten zijn gebleven. Dat is niet zo. Daarnaast is inmiddels duidelijk geworden dat Thysius geen groot liefhebber was van corresponderen. De dagelijkse zakelijke en praktische brieven vormden geen probleem, die konden beknopt en doelgericht worden geformuleerd en dat kostte weinig tijd. Maar het onderhouden van contact op grote afstand vereiste uitgebreide brieven, waartoe Thysius zich alleen door de verplichtingen van de etiquette liet bewegen.

In de context van de bibliotheek is het opmerkelijk dat Thysius zo weinig schreef over zijn boekenverzameling. Het is te verwachten dat hij advies nodig had over de titels die hij overwoog aan te schaffen, of informatie wilde uitwisselen over wetenschappelijke onderwerpen. Toch is voor Thysius' terughoudendheid wel een verklaring te vinden. Een tijdgenoot als Franciscus Junius gaf de voorkeur aan gesprekken met zijn geleerde vrienden boven corresponderen, aangezien het uitwisselen van kennis per brief relatief omslachtig was en bovendien tijdrovend. Hij correspondeerde nauwelijks met degenen die hij regelmatig ontmoette.[131] Het is goed mogelijk dat Thysius net als Junius het briefcontact zoveel mogelijk probeerde te vermijden en zich in plaats daarvan persoonlijk onderhield met de mensen van wiens kennis hij kon profiteren.

Thysius woonde in de universiteitsstad Leiden; Den Haag en Amsterdam lagen op minder dan een dag reizen. In deze plaatsen waren behalve geleerden ook veel boekhandelaars gevestigd met wie hij kon spreken over de uitbreiding van zijn collectie. Hij zal dus goed op de hoogte zijn geweest van vraag en aanbod, de titels die in de belangstelling stonden en de manier waarop boeken werden gebruikt, met andere woorden: van de behoefte waarin zijn bibliotheek kon voorzien. Ook al is er geen schriftelijk bewijs bewaard gebleven waaruit de herkomst van zijn kennis blijkt, het is zeker dat Thysius de bibliotheek niet zonder die kennis tot stand had kunnen brengen. Daar staat tegenover dat zijn andere bezigheden wel bijzonder goed schriftelijk zijn gedocumenteerd. Het zijn de 'zaken' en 'problemen' waaraan Thysius refereert in zijn brieven aan Ludolf, en die hem ervan hebben weerhouden opnieuw een reis te ondernemen. Mede om die reden zijn ze bepalend geweest voor de invulling van zijn volwassen leven, en mogen hier daarom niet ongenoemd blijven.